

Peter Hovmand

Magtkampe i Kaj Munks 'Ordet'

Et stykke inde i første akt af 'Ordet' møder gårdens sindsforvirrede søn, Johannes som den første den nye præst, Bandbul. De får en længere, delvist uforståelig snak, hvor Johannes på tydelig vis taler i gamle, bibelske referencer, mens den nye præst, lidt langsom i det, prøver at forstå hvad han er ude på. Først efter adskillige, meningsløse ordvekslinger spørger præsten: "Hvem er De? Tilhører De en Sekt? De sidste Dages Hellige? ..." (Munk 1932 s. 19). Hertil svarer Johannes: "Mit Navn er Jesus af Nazaret." Hvilket tilsyneladende sætter tingene i den rette sammenhæng. Lidt efter spørger præsten: "Ved De, at De er sindssyg?" (s. 20). Hvilket Johannes bekræfter, men lidt efter spørger han tilbage: "Og du? Ved du, at du er sindssyg?" Hvilket præsten klart benægter. Hvortil Johannes bemærker: "... Saa viss i din Vantro er du, du Troens Mand ..."

Dette første møde mellem Johannes og den nye præst demonstrerer på en meget direkte måde flere af stykkets grundlæggende elementer. Johannes' delvist uforståelige snak afslører på en lettere vanvittig måde hans kristne tro. Præstens spørgsmål til om han tilhører en sekt, afslører i sagens sammenhæng en afstandstagen til sådanne, anderledes trosretninger. Johannes' svar resulterer i præstens umiddelbare dom, at Johannes er sindssyg. Mens Johannes' tilsvarende spørgsmål sætter spørgsmålstejn både ved præstens autoritet og kvaliteten af hans tro.

Der er altså et magtforhold både mellem forskellige trosretninger og mellem sunde og raske mennesker. Imellem de forskellige parter ligger også en afstandstagen. Den tilsyneladende sindssyge Johannes har i kraft af sin sygdom umiddelbart ingen autoritet, men at han faktisk sætter spørgsmålstejn ved præstens autoritet og kvaliteten af hans tro, markerer lige præcis stykkets centrale tematik, troens magt i forhold til livet og døden.

Som Johannes siger: "Og dette er Fortvivlelsen: I ved det, men I skulde jo tro det ... I bekender Guds Almagt, men I tror den ikke, derfor dør jer Glæde og sygner jer Bøn" (s. 20). Hvortil præsten senere siger: "... Gud bryder ikke sin Verdensorden, Naturlovene, sin Evighedsplan. Det siger også Skriften: Gud er ikke Forvirringens, men Ordenes Gud" (s. 21). Og Johannes' svar: "... Saa kald mig da sindssyg; for min Kærlighed er større end min Træthed, min Tro mere stærk end min Indsigt ... I vil leve i den tomme Bekendelse ..."

Johannes vælger altså tilsyneladende at fremstå som sindssyg - i stedet for at opgive sin tro over for naturlovene og den almindelige tankegang. Men han var nu også blevet stemplet som sindssyg i forvejen, endda af en præst.

Underliggende magtstrukturer

Det er interessant at læse et stykke skrevet i 1925 (og udgivet i 1932) behandle magtforholdet omkring tro så indgående få år efter 1. Verdenskrig, hvor Guds tilsyneladende død blev demonstreret ganske tydeligt. Men forholdet mellem tro og tvivl, sundhed og sindssyge, var vel netop i den tid mere aktuelt end nogensinde. Fremtiden så ikke nødvendigvis lys ud, og en international økonomiske krise lurede også forude.

Munk arbejder med magtstrukturerne på flere, indbyrdes forbundne niveauer: I familien Borgen, omkring slægtsgården, Borgensgaard og hvem der skal arve den. Mellem den gamle Borgen og Peter Skrædder og de to trosretninger, grundtvigianisme og Indre Mission, og i den sammenhæng om Anders og Anne må giftes med hinanden. Og den mere overordnede magtstruktur mellem Johannes' dybe tro og den mere almindelige, tvivlende tro, og i den sammenhæng forholdet mellem gammel tro og moderne lægevidenskab. Det er netop interessant at forholdet mellem sygdom og normalitet spiller en stor rolle på alle tre niveauer. Lad os se nærmere på hvordan.

Den gamle Borgen vil ikke lade den ellers ret fornuftige, ældste søn, Mikkell arve gården, blot fordi Mikkell ikke er rigtig grundtvigianer. Dette hænger igen sammen med magtkampen mellem de to trosretninger. Den gamle Borgen ønsker at gården fortsat skal føre den grundtvigianske tradition videre: "... Sognets Kongsgaard har jeg gjort den til og haabede jeg på, den skulde blive ved at være under dig [Mikkell] ..." (Munk 1932 s. 28). Og den gamle Borgens ambitioner har bestemt ikke været små:

"En Grundtvigs Højborg i denne Egn er Borgensgaard; mit hele Liv har jeg kæmpet i Grundtvigs Navn; først et kvart Aarhundred mod Rationalismens Aandsnød; nu et kvart Aarhundred mod Pietismens Aandsforagt ..." (s. 29).

Tonen er højtidelig, på grænsen til det selvudleverende. Som Mikkells kone, Inger allerede i starten af stykket sagde: "Sommetider forstaar jeg ikke jer Grundtvigianere ..." (s. 10). Den gamle Borgens autoritet er ikke indiskutabel, selvom det er ham der stadigvæk ejer slægtsgården. Mikkells respons er da også konfrontationen: "Aah, Far er bange for Missionen" (s. 29). Hvortil den gamle Borgens reaktion er et gentaget "Bange?" Og Mikkell fortsætter: "Og vil derfor bruge Tvang, tyr til ydre Midler, truer med Salg" (s. 30).

Her ses modstanden mod den gamle Borgens holden fast til den gamle magtstruktur omkring slægtsgården ganske tydeligt. Dialogen virker realistisk, enkel, hvilket i sig selv fungerer som et argument mod den gamle Borgens gammeldags tankegang. Tidligere har Inger i diskussionen om Anders' forelskelse i den indremissionske (og fattige) skrædders datter direkte

kritiseret den gamle Borgens tankegang: "Altsaa Kastevæsen, som de har det i de varme lande" (s. 14). Her fungerer sammenligningen for øvrigt i sig selv som et argument, netop fordi der henvises til en fremmed, mindre udviklet kultur.

På sin vis fungerer magtkampen mellem grundtvigianeren, den gamle Borgen og den indremissionske Peter Skrædder dog som en drivkraft for forløbet i første omgang. Da det ved Anders' hjemkomst viser sig at han er blevet afvist af Peter Skrædder, bliver den gamle Borgen alligevel fornærmet: "Jasaa. Jasaa ... Vi fra Borgensgaard er altsaa ikke gode nok til Peter Skrædder ..." (s. 31). Den gamle Borgen finder sig ikke i en afvisning, og vel også i et forsøg på at bevise at han ikke er bange for Indre Missions påvirkning af Anders, begiver han sig hen til Peter Skrædder i andet akt.

Andet akt indledes med at Peter Skrædder står og taler til sin menighed:

"... Kære Herre, Tak, fordi du førte os gennem Omvendelsens snævre eneste Port til Frelse. Tak, o Herre, fordi du helliggør os, vogter os fra Dans og Banden og Kortspil ... Tak, Vor Gud, fordi du værdiger os til Spot og Ringeagt for din skyld, saadan som du selv var det - det er os en stor Ære ..." (s. 34).

Her ses tydeligt en gentaget selvophøjelse af den indremissionske menighed, dels fordi de er kommet igennem den eneste port til frelse, dels fordi Gud vogter dem fra dans og kortspil. I det ligger i sig selv en afstandstagen fra den almindelige verden omkring dem, samtidig med at den almindelige verdens spot og ringeagt af dem dermed kan beskrives som en ære (som de også deler med den korsfæstede Jesus). Desuden er tonen simpel, ikke højtidelig, men det i sig selv fungerer i denne sammenhæng som et argument for talens renhed.

Til den gamle Borgens snak om de unges giftemål, svarer Peter Skrædder: "... ofre maaske min Datters Sjæl, se, det har jeg ingen Ret til" (s. 39). Hertil siger den gamle Borgen: "Forskellige Retninger kalder vi Mission og Grundtvigianisme, nej, det er to forskellige Religioner ..." (s. 40). Her foregår en gensidig afstandstagen. At datteren måske ville miste sin sjæl (og dermed komme i helvede), hvis hun giftede sig med en grundtvigianer, det er en kraftig sygeliggørelse af grundtvigianismen. Den gamle Borgens efterfølgende karakteristik af Indre Mission som en helt anden religion er også ganske alvorlig. I det ligger nemlig at Indre Mission så er en slags vantro (der således heller ikke giver adgang til himlen). Hele fremstillingen af Indre Mission er desuden meget fremmedgørende, men det får dem i sammenhængen umiddelbart til at fremstå sygelige. F.eks. besvarer Peter Skrædder den gamle Borgens normale argumentation med ordene: "Jo, Ordene, Mikkell, Ordene dem har du, men det er jo ikke nok ..." (s. 43). Senere siger Peter Skrædder endvidere: "Du skal prøves mere endnu. Aah, jeg vil bede for dig, at Herren ikke skal opgive dig, men bøje dig helt ned i Støvet ..." (s. 48). Hvilket kommer til at fungere som en forbandelse - også i praksis, idet Ingers sygdom kommer

efterfølgende. Desuden ender anden akt med at den gamle Borgen bliver voldelig, hvilket alt taget i betragtning vel er meget forståeligt, men det er også ulovligt og strafbart. Det er ikke ligefrem fromhed der her kendetegner de to stridsmænd, men i et nietzscheansk perspektiv snarere en mere eller mindre tydelig vilje til magt.

Denne magtkamp mellem to mænd og to trosretninger foregår karakteristisk nok ikke med rationel argumentation, men med afstandstagen og sygeliggørelse. Indre Mission fremstår sygelig ved sin ulogiske fremmedartethed, mens den svarer igen ved at sygeliggøre det normale, omkringliggende samfund. Troen (og ordet) er taget som gidsel, men det er de unge elskende der som Shakespeares Romeo og Julie er ofre. Interessant nok foregår der efterfølgende i tredje akt et spring til en mere overordnede magtkamp. Helt overraskende og chokerende er det nu pludselig den gravide Inger der er dødeligt syg, og det er nu også de mere overordnede magtstrukturer der bliver afgørende.

Overordnede magtstrukturer

Da den gamle Borgen i starten af tredje akt tilbage på Borgensgaard hører at lægen har sagt at Inger nok mister barnet, udbryder han: "Siger han det! Hvad ved han om det, naar det kommer til Stykket? Han kan gøre, hvad han kan. Han bestemmer dog ingenting ..." (s. 50). Her skitseres allerede en magtkamp mellem (kristen) tro og (lægevidenskabelig) viden, og den gamle Borgen fremstår efterfølgende umiddelbart stærk i sin tro: "Stol paa Gud, Børn, og hold jert Krudt tørt ..." (s. 51). Han er klar til at kæmpe og bede, men han tror jo ikke på mirakler (s. 11), og han beder med tvivl (s. 12).

Det er derimod den sindsforvirrede Johannes der er stærk i troen, og med ham bliver det klart at stykket ikke er et opgør med den moderne lægevidenskab, men derimod med den svage, tvivlende tro. Desværre strider Johannes' sindsforvirrede tilstand mod de underliggende magtstrukturer, eftersom han jo i praksis fremstår som sindssyg. Således foregår Johannes' kamp stort set alene, og det får ham for læseren/seeren af stykket mere og mere til at ligne en Jesus-figur (trods hans sindsforvirring). Dette kan få læserens håb/tro til at vokse med Johannes' ensomme kamp, hvilket er afgørende for stykkets virkning.

Kampen for Ingers liv foregår altså på to modsatrettede fronter, den svage tro ført an af den gamle Borgen og ved siden af ham lægen med videnskaben i hånden, og på den anden side Johannes' stærke, men ensomme tro. Den lille pige, Maren tror stadigvæk på Johannes' løfte om at opvække Inger, men som Johannes siger: "De andre giver mig ikke Lov" (s. 55). Kampen går dog i gang. Johannes forbander den normale, svage tro: "Vé over jer, I, som kvæler Guds Herlighed med Ligstanken af jer Tro!" (s. 58). Og til den gamle Borgen siger han: "Et Ord kun,

det koster dig kun et Ord." Hvorefter den gamle Borgen afslører mere af sin tvivl: "Johannes - nej, nej, det er jo dog Vanvid. - Aah Gud, hvad er Vanvid? Og hvad er der Mening i?" Modstanden mod den normale, svage tro findes altså, tvivlen tvivler også på sig selv, måske er der mening og kraft i ordet, Johannes' og Jesus' ord. Men så træder lægen på banen: "Nu er Blødningen standset. Og søvnen sund ..." Og den gamle Borgen konkluderer: "Almægtige Gud, Lov og Tak og Ære!"

Her ses tydeligt den normale tros sammenblandede natur. Den tvivlende tro, tvivler især på sig selv, og den støtter sig gerne opad lægevidenskaben og naturlovene. Den tvivlende tros styrke ligger i dens almindelighed, at den ikke gør op med videnskaben, men dens svaghed ligger i at den er døende, den tvivler mere end den tror, den er syg, den kvæler Guds herlighed med sin egen ligstank. Til at tage kampen op mod denne normale, tvivlende tro er dog blot en sindsforvirret mand, kun støttet af en lille pige. Og på den normale, tvivlende side står nu også den etablerede, fornuftige læge med masser af autoritet bag sig.

Lægen tager gerne kampen op: "... Hvad tror De nu, der har hjulpet mest her i Aften: Deres Bøn eller min Præstation?" (s. 61). Og efter et anerkendende svar fra den gamle Borgen og et meget svagt, principielt svar angående mirakler tvunget ud af præsten, fremturer lægen endvidere: "... der er aldrig her i Verden sket og vil heller aldrig ibidum ske noget, som ikke den tilstrækkeligt kyndige og sikre Opsporer vil kunne paapege en naturlig Aarsag til." Hvortil præsten siger: "Ja, det er vel nærmest en Skønssag, en Trossag. Det har Ret for Dem og jeg for mig, og vi kan respektere hinanden." En meget svag kommentar fra en troens mand, og han får da heller ikke megen respekt fra lægens side.

Her demonstreres ganske tydeligt magtforholdet mellem den videnskabelige læge og den normalt troende præst (der altså hverken er missionsmand eller grundtvigianer). Når de står med menneskeliv mellem hænderne, er det (selvfølgelig) lægen der træder til. Men her betyder det også i praksis at lægen i den efterfølgende trosmæssige diskussion får lov til at trykke på præsten. Autoriteterne har stadigvæk deres plads i det lille samfund, men troens mand står unægteligt svagt.

Da snakken senere falder på Johannes' tilfælde, træder lægen frem igen: "Johannes, han skal sku nok komme sig. Lad ham kun være ... Bare gaa ind paa Johannes' Idéer og afvente en Lejlighed, hvor vi kan lede ham tilbage til den Situation, der forelaa, da han blev skør. Saa skal De se" (s. 62). Johannes har forlængst været genstand for lægens blik, hans nysgerrige iagttagelser og mere eller mindre grundige overvejelser, og som en anden psykiater afsiger lægen ikke en grundig diagnose, men løsningen ligger tilsyneladende i at Johannes skal genopleve den tragiske hændelse der gjorde ham skør (nemlig tabet af sin elskede).

Læseren/seeren hæfter sig umiddelbart ved lægens fornuftige og positive indstilling til

Johannes: Han skal nok klare sig. Løsningen ligger lige for. Men ligesom præsten og alle andre tager han slet ikke Johannes alvorligt. Johannes er syg, og at lægen ser en mulighed for helbredelse, giver blot lægen endnu større autoritet. Stykket er ikke et opgør med lægevidenskaben som sådan, men lægen og det han repræsenterer er ikke desto mindre en af de helt centrale magtfaktorer der er med til at svække troen. Det er de overordnede magtstrukturer der som noget lidt specielt i dette moderne stykke er oppe imod hinanden. Det er den stærke (kristne) tro der kæmper med den voksende (videnskabelige) viden om at blive den dominerende måde at tænke på. Det er en kamp der stadigvæk foregår i små landsamfund som det i stykket, men udviklingen går som regel i den fornuftsbetonede videns retning. Som den gamle Borgen alligevel siger til præsten: "... at i Overmorgen eller om en Maaned ... hvad er der egentlig vundet? ... det hele som før - gamle Mikkell Borgen er ogsaa den samme -- og Doktors Ord -" (s. 64). Senere siger lægen: "Hun sover, som hun skal. De kan rolig gaa i Seng. Godnat." Den gamle Borgen frygter at de ikke vinder noget ud af al denne dramatik, at det hele bliver som før, og doktors ord og logiske tankegang blot bliver endnu mere magtfuld i samfundet.

Men dramaet fortsætter og tredje akt slutter med at Inger alligevel dør. Anders' kommentar, "Jamen - Doktors kom jo lige derfra" (s. 65), peger på lægens delvise nederlag. Og Mikkels senere svar, "Kan du ringe efter en Doktor mod Døden, Anders, saa ring," afslører at der nu er brug for et mirakel, men det virker håbløst.

Bruddet

Fjerde og sidste akt tvinger på overraskende vis den endelige konfrontation igennem. De underliggende magtstrukturer virker ellers mere rodfæstede end nogensinde. Der er kun tilsyneladende ændringer på vej: Inger er død, Johannes har fået sin forstand, og Peter Skrædder giver (som sonoffer) sin datter, Anne til Anders. Men alle undtagen Johannes er opgivende over for døden, alle klynger de sig (med Johannes' senere ord) til "selvlavet Mennesketrøst" (s. 74). Den gamle Borgen siger: "Dette her er godt for noget ... Ellers var det jo ikke sket" (s. 68). Hvortil præsten siger: "Det var et Troens ord." Og lægen siger skamløst til den sørgende Mikkell: "... selv Smerten er skøn, om vi, paa Græsk: staaende som den store Atlet modtager Skæbnens Slag." Alle undtagen Johannes synker tilbage i de underliggende magtstrukturer, hvor troen er tilbageholdende, eftergivende, og den vidende fornuft accepterer skæbnen, det uundgåelige, hvorved netop fornuften, det man ved med sikkerhed, bliver en endnu mere dominerende måde at tænke og tale på. Lægens reference til det gamle Grækenland fungerer her fint som en overfladisk henvisning til fornuften og civilisationens vugge.

Da den raske Johannes vender tilbage til gården, kæmper han dog videre med fuld kraft. Lægen maser sig først på med sine forklaringer, og han prøver at tage æren for at Johannes nu er rask: "Der ser De, Borgen. Hvad sagde jeg? Mine Kure ..." (s. 73). Men Johannes svarer hårdt igen: "Nej, ikke med min [forstand], men med jeres, jeg staar her med jeres Forstand ..." Og han spørger dem: "Hvor er Opstandelsestroens Sejrsforvissning?" Hermed bebrejder han dem igen deres svage, tvivlende tro, at de allerede har opgivet Inger, uden overhovedet at bede for hendes genopstandelse. Johannes vil ikke give efter for deres forstand, og de vil ikke give efter for hans. Præsten træder frem og protesterer: "Faa ham ud! Han er sindssyg endnu. Dette er forageligt. Et Mirakel nu kan ikke ske. Baade etisk og religiøst ..." (s. 75). Hermed henviser præsten til Guds nødvendige respekt for sine egne naturlove - og dermed også til menighedens nødvendige respekt for dem. Endnu et klart eksempel på præstens - og den almindelige, tvivlende tros eftergivenhed over for fornuften. Det moderne syn på menneskets krop er slået igennem i det lille samfund.

Det ender dog med at Johannes, styrket af barnet, Marens tro, beder: "min Far i det høje, ræk mig Ordet ... det skabende, levendegørende ... jeg siger dig, Kvinde, staa op!" Og miraklet sker, Inger rejser sig, lyslevende. Præsten siger forvirret, vantro: "Jamen dette - det er jo fysisk umuligt. Det kan jo ikke ske" (s. 76). Mens lægen tørt bemærker: "Ligsynsmandsinstitutionen skal afskaffes." Som om det skulle fraskrive ham ethvert ansvar i den sammenhæng. De etablerede institutioner, præsten og lægen accepterer altså ikke miraklet. Lægen skyder skylden på den sløse ligsynsmand, hvilket nemt kan fungere som en logisk forklaring. Men der er ingen tvivl om at familiens tro er blevet styrket gevaldigt. Den gamle Borgen beder: "Herre, tilgiv mig, tilgiv mig ..." Og Johannes konstaterer: "... nu begynder Livet først for os." Til sidst salmesang: "... Ære være Gud i det høje." Familien har endelig vundet et liv med en stærkere tro.

Her i den sidste del af stykket markeres et ualmindeligt, delvist brud mellem de overordnede magtstrukturer, den almindelige, tvivlende tro og den ualmindelige, stærke tro. Selvopofrende kommer Johannes som en anden Jesus-figur ind fra sidelinien og nedkæmper for en stund den tvivlende tro, der ellers er flankeret af den anerkendte (lægevidenskabelige) fornuft. Det opgør der her foregår i stykket er et sjældent møde mellem autoriteternes (over)magt og Johannes' mere manipulerende magt, hvor den enkelte mand for en gangs skyld får mulighed for at vinde. Og sygdom er et helt centralt element i denne bevægelse. Johannes fremstår som (tidligere) sindssyg i bedste fald som en figur med en særlig indsigt, men i praksis bliver hans teologiske argumenter ikke accepteret af autoriteterne, ikke engang efter Ingers genopstandelse fra de døde. Kun barnet, Maren har hele tiden troet på ham. Lægens kølige afvisning af fænomenet er normal, som ventet, men præstens stædighed og vantro er alligevel

sigende, han har forlængst givet efter for den videnskabelige fornuft. Ingers genopstanden vil dog nok for familien Borgens vedkommende betyde et brud med den svage, tvivlende tro til fordel for Johannes' stærke tro. Spørgsmålet er så om denne stærke tro vil forplante sig videre omkring. Det kunne man godt have sin tvivl om. Problemstillingen med hensyn til magtstrukturerne omkring sygdom er dog fortsat aktuel - også på et mere overordnet, alment niveau.

Historisk, samfundsmæssig diskurs

Kampen mellem de underliggende magtstrukturer i det lille samfund i stykket peger på nogle nogenlunde forståelige problemstillinger i - og mellem familierne, i forhold til autoriteterne, og i forholdet til tro og fornuft generelt og helt konkret. I et foucaultsk perspektiv kan man godt pege på flere elementer i stykket der umiddelbart ligner epistemé-skift i både familieforhold og samfundsforhold. Problemstillingen omkring hvem der skal arve slægtsgården, er bestemt ikke så normal længere, og den korte diskussion om det i starten af stykket, afslører da også at den gamle Borgens indstilling til det i sig selv er problematisk. Interessant nok er naturen af diskussionen dog mere moderne end man umiddelbart skulle tro. For 200 år siden ville en tilsvarende diskussion højst have været af mere praktisk karakter, det ville have været et spørgsmål om hvad der var bedst for gårdens og slægtens videreførelse. Her i stykket er der dog tale om at den gamle Borgen har store kulturelle, ideologiske og ikke mindst religiøse ambitioner med Borgensgaard. Disse ambitioner hænger også sammen med en magtkamp mod Indre Mission, en magtkamp der måske ikke virker så tidsvarende i dag, men den kunne vel lige så godt have været rettet mod et budhistisk mødested, en muslimsk moske eller et af kommunens ungdomshuse. Kampen er kulturel og ideologisk. Målet er at være den der påvirker samfundets måde at tænke og leve på mest muligt.

På den måde er konflikten i de underliggende magtstrukturer knyttet direkte til konflikten i de overordnede magtstrukturer omkring tro og viden. Men det er kun Johannes der helt konkret bringer det på bane, dels ved at kritisere sin families tvivlende tro, dels ved at sætte spørgsmålstejn ved autoriteternes viden. Johannes står stort set alene, endvidere er han syg, han er umiddelbart uden chancer i forhold til overmagten. Det er kun i kraft af sin mirakuløse helbredelse af Inger at han til allersidst vinder. Og det er endda kun en delvis sejr. Han vinder familien, men ikke autoriteterne. Han vinder troen og livet blandt sine nærmeste, men han vinder ikke samfundet som sådan. Her er epistemé-skiftet også forlængst sket. Fornuften, tvivlen og vantroen har sejret, og udviklingen går ikke baglæns. På den måde afslører stykket sig også som en slags modernitetskritik, et svagt håb om at troen måske kan vende tilbage - på

en eller anden måde, måske ved et mirakel.

Det er på mange måder oplagt at centrere dette håb omkring dødelig sygdom og mirakuløs helbredelse. Er der noget der kan samle eller skille et lille samfund, er det bekæmpelse af sygdom. En ydre reference er klart nok Jesus der med udgangspunkt i sine mirakuløse helbredelser skabte sig et navn og et følge af disciple, og det var i kraft af sine ord til disse disciple at han skabte en verdensreligion. I den sammenhæng spiller hans mytologiske genopstandelse fra de døde også en vis rolle. Men her er Jesus strengt taget kun en reference. De menneskelige samfund har alle dage kæmpet mod sygdom og død, og som en del af denne kamp har forskellige former for overtro udviklet sig, først de sidste par hundrede år er en velfungerende lægevidenskab kommet på banen, langt om længe. Det er vigtigt her at huske på at stykket ikke er et opgør med lægevidenskaben, stykket er et opgør med den svage tro, og den dødelige sygdom er med som et tegn, hvoraf indholdet er menneskets endelighed. Håbet om mirakuløs helbredelse er til gengæld et tegn på den stærke tro, hvoraf indholdet er Guds kærlighed. En indiskutabel mirakuløs helbredelse er så et direkte bevis på Guds eksistens, men det er egentlig ikke det der bliver arbejdet med i stykket. Porten bliver på realistisk vis holdt åben for tvivlen, det centrale er troen, det centrale er ordet og den ro det kan give det moderne, tvivlende menneske.

Stykkets virkning i verden

Et teaterstykke eksisterer kun i verden hvis det bliver opført eller udgivet. Uden at gå dybere ind i magtstrukturerne omkring teatre og forlag på Kaj Munks tid, er det interessant at bemærke at selv om stykket blev skrevet på opfordring af litteraturprofessoren Hans Brix i 1925, så blev 'Ordet' først udgivet og opført på Betty Nansen-Teateret (ikke Det kongelige Teater) 2. september 1932. Men så kom det også ud i verden. Modtagelsen var gennemgående positiv, selv fra en mindre troende anmelder i Social-Demokraten (Møller s. 191). Det siger en del om tiden at der på dagen blev skrevet en kronik om Kaj Munk i Politiken, mens der en uges tid efter kom en lige så positiv dobbeltkronik i Berlingske Tidende. Fra kirkelig side var reaktionen dog (som ventet) mere negativ, men det bundede delvist i en meget firkantet tolkning af Munks tvetydige brug af miraklet (s. 192).

Stykket blev Munks helt store gennembrud som dramatiker og forfatter. Et par dage efter premieren blev han for første gang interviewet i radioen, et interview der efterfølgende blev gengivet i avisen Dagens Nyheder (Møller s. 194). Folkeopinionen kom dengang (længe inden TV) primært til udtryk i aviserne. Således fulgte også flere kronikker om Munk, og han svarede (provokerende) igen på flere af dem. Året 1932 endte med noget der efterhånden virker

ret eksotisk, nemlig et hyldestdigt til Kaj Munk i Dagens Nyheder.

Resultatet af opførelsen af 'Ordet' var til at tage og føle på. Det startede en ny religionsdebat der fortsatte langt ind i 1933 (Møller s. 195). F.eks. skriver Munk i sin artikel 'Om Miraklet' fra 1932 mere om hvor alvorligt han tager troen på miraklet, Guds helt konkrete indgriben. "Hver eneste Bøn [til Gud] ... forudsætter Tro paa Miraklet" (Munk 1948 s. 63). En artikel der helt sikkert kom utallige reaktioner på. Alt i alt forhold omkring et teaterstykke der er utænkelige i nutidens Danmark. Munk ville nok blive lidt forfærdet over hvor vantro samfundet alligevel er blevet, hvor lidt folk går i kirke og i teateret for den sags skyld. Men tro handler jo ikke kun om tro for troens skyld, den beskæftiger sig også med eksistentielle problemstillinger, og det må være det der har hævet et værk som 'Ordet' videre i tiden, så det stadigvæk bliver opført, både i Danmark og i udlandet.

'Ordet' har haft en særlig gennemslagskraft, ikke i kraft af tematikkens alvor og genkendelighed, men i høj grad i kraft af stykkets præcise udformning, den klare, effektive, dramatiske struktur, og så i kraft af udsigelsen, de realistiske replikker der afslører at stykket trods alt er moderne dramatik. Mange af figurerne har en smule selvironi, selv den gamle Borgen når han f.eks. i starten af stykket diskuterer med Inger: "Johannes bliver aldrig anderledes ... Mikkel bliver aldrig anderledes ... Og Anders - naa!" (Munk 1932 s. 10). Munk har sørget for at give plads til humoren, f.eks. da præsten spørger om hvorfor Johannes blev sindssyg: "Var det - Kærlighed?" Hvortil Mikkel svarer: "Det var Bjørnson" (s. 22), altså den store, norske forfatter Bjørnstjerne Bjørnson, "Bjørnson og Søren Kierkegaard. Han studerede jo Teologi ..." Humoren og ironien er vigtig når man taler om alvorlige emner, især i et land som Danmark, det var Munk udmærket klar over. Han var præst, men han var også en professionel dramatiker der vidste hvor vigtigt det er at være bevidst om hvordan folk tænker og taler i den virkelige verden.

Perspektivering

I Strindbergs 'Fadren' fra 1887 finder man flere paralleller med 'Ordet' fra 1932. Hos Strindberg er kampen mellem de stridende parter dog mere udspekuleret, og der er flere medicinske referencer i stykket. Et stykke inde i første akt har moderen, Laura et møde med doktoren angående hendes mand, faderen, ritmesteren. Efter et par indledende fraser sig hun til doktoren: "Min man är själssjuk. Nu vet ni allt, och nu får ni döma själv sedan" (Strindberg s. 29). Det undrer doktoren sig over, og han beder hende fortælle mere, men da hun ikke umiddelbart overbeviser ham, fortæller han hende lidt om hvordan han arbejder: "Se så, min fru, ert förtroende hedrar mig, men jag måste som läkare undersöka, pröva innan jag dömer. Har

ryttmästarn visat några symptom till nyckfullhet i lynnet, ostadighet i viljan?" (s. 31). Det kan hun kun bekræfte, hvorefter hun siger: "Han skall alltid ha sin vilja igenom, men när han fått råda, släpper han av alltsammans och ber mig besluta." Og efter det siger doktoren allerede halvt konkluderende: "Detta är betänkligt och fordrar stark observation. Det är viljan, ser ni, min fru, som är själens ryggrad; blir den sårad, så faller själen sönder." Efterfølgende er doktoren konstant observerende over for ritmesteren, og han omtaler ham allerede som "den sjuke" over for Laura.

Her ser man hvordan doktoren bliver påvirket til at stemple ritmesteren som syg allerede inden han har mødt ham. Desuden kommer doktorens kommentar om viljens betydning for sjælen til at fungere både som varsel og som opskrift på hvordan ritmesteren skal nedkæmpes i den forestående magtkamp om datterens fremtid. I modsætning til magtkampen i 'Ordet' er doktorens autoritet og dom i 'Fadren' det helt afgørende, men bevægelsen af de overordnede magtstrukturer, (kristen) tro og (videnskabelig) viden er på linie med den i 'Ordet,' blot er troen i 'Fadren' i sig selv ikke så central, det er først og fremmest magtkampen mellem den troende mor og den videnskabelige far det handler om, og resultatet i 'Fadren' er langt mere negativt. Her er der ikke noget opløftende ved faderens endelige nederlag - med mindre man vælger at opfatte ham som en helt igennem komisk figur, men det gør dog ikke stykket til nogen komedie af den grund.

Det mest interessante i sammenligningen mellem 'Ordet' og 'Fadren' er hvor tydeligt magtstrukturene omkring sygdom bliver markeret i 'Fadren.' Her fungerer sygeliggørelsen af ritmesteren som det helt centrale og dødelige slag i magtkampen. Desuden er det unægtelig også mere realistisk at den sygeliggjorte ritmester i 'Fadren' bryder sammen - set i forhold til at den tidligere syge Johannes på mirakuløs genopliver Inger i 'Ordet.' Doktorens diagnose bliver det afgørende og selvopfyldende tegn i 'Fadren' - mens Johannes' ophævelse af Ingers død bryder et tilsvarende tegn sammen og peger på et nyt, nemlig troen. Sygdom og død fungerer som vigtige markører i begge stykker, hvilket er med til at sætte magtstrukturene i spil. I 'Ordet' markerer Munk en tydelig modstand mod de overordnede magtstrukturer, hvilket peger i retning af en modernitetskritik, hvor håbet er en stærkere tro. I 'Fadren' markerer Strindberg først og fremmest en modstand mod de underliggende magtstrukturer i familien, hvilket peger på en kritik af hustruens dominans i hjemmet. Håbet er her måske noget mere ligestilling til manden, men det er kun et svagt håb. Stykkets negative udvikling burde dog nok få læseren/seeren til at reflektere lidt mere over problemstillingen. Munks centrale håb om en stærkere tro står vel også svagt i den moderne verden, men hans stykke peger til gengæld hele tiden på dialektikken mellem tro og tvivl, hvilket måske vil hjælpe den kritiske læser/seer til at tage problemstillingen mere alvorligt.

Teoretisk, samfundsmæssig diskurs

Ved at vende tilbage til Brannigans - og Simmels teori om hvordan de almindelige magtstrukturer i samfundet netop definerer sig selv i relation til de mere oprørske, fremmede tanker, kunne det være interessant at kigge nærmere på hvorvidt disse magtstrukturer i 'Ordet' kommer styrket eller svækket ud af konfrontationen med de oprørske tanker hos Johannes. Umiddelbart forbliver magtstrukturene i forhold til autoriteterne, lægen og præsten, som sagt uændrede, mens de overordnede magtstrukturer omkring tro for familien Borgens vedkommende bliver ændret til Johannes' fordel, men hvorvidt dette vil påvirke resten af samfundet er fortsat et åbent spørgsmål. Johannes har stadigvæk autoriteterne mod sig, men han har til gengæld Gud på sin side, så i teorien er alt muligt - også miraklet.

Håbet i 'Ordet' er på mange måder et brud med den almindelige, tvivlende tro - i praksis et opgør, en udvikling og en styrkelse af religionen i samfundet. Det havde en vis effekt i samtiden, og det var med til at gøre Kaj Munk til en markant skikkelse i dansk kulturliv, hvor han kom til at fremstå som en provokerende, delvist reaktionær personlighed. Men i praksis kom det danske samfund til at udvikle sig i en stadig friere, mindre troende retning, og hvor vantroen blev mere og mere sikker på sig selv. Personligheder som Kaj Munk kom til at fungere fint som villige modstandere for moderniseringens ugudelige fremmarch. Tilbage står dog stadigvæk værket, 'Ordet,' parat til at tage kampen op på ny - om ikke andet for at få publikum til at reflektere lidt over deres tvivl.

Diskussion - stykkets virkning i verden, fortsat

Min analyse har i store træk, overordnet set været på linie med flere almindelige analyser, bl.a. Per Stig Møllers i 'Munk' fra år 2000 og Anker Gemzøes i Munkiana nr. 37 i 2007. Mit fokus på magt og sygdom har dog forhåbentlig udvidet tolkningshorisonten omkring stykkets behandling af tro og sygdom - og den almindelige tankegang i den sammenhæng. I min jagt efter sekundærlitteratur fandt jeg hurtigt ud af hvor begrænset den akademiske litteratur omkring Munks dramatik egentlig er. Der findes en del litteratur om Munks egen person, især omkring det politiske, desuden findes der en del biografisk-psykologiske analyser af hans stykker, men særlig mange litterære læsninger af 'Ordet' med et udvidende perspektiv har jeg ikke kunnet støtte mig opad.

Jeg vil dog pege på to teksthævede læsninger der interessant nok alligevel hører under beskrivelsen af stykkets virkning i verden. Under læsningen af dr. phil. J. K. Larsens 'Kaj Munk

som dramatiker' fra 1941 fornemmer man hurtigt en vis irritation over Kaj Munk som medieperson og over selve udformningen af hans stykker. Allerede i forordet afsløres det at Larsen ønsker: "at udarbejde en mere indgaaende kritisk Undersøgelse baade af Kaj Munks Produktion, specielt den dramatiske, og af den i mine Øjne overdrevne Anerkendelse, der er blevet ham til Del" (Larsen s. 5).

I sin analyse af 'Ordet' ser J. K. Larsen som noget af det første "... en paafaldende Disharmoni mellem alle disse trivielle Realiteter og den bratte Stigning til det overordnede ..." (Larsen s. 74). Med det mener Larsen at der "... ingen passende Baggrund er for selve Miraklets store Patos." Hertil bemærker Larsen efterfølgende: "I hans Forbillede, Bjørnsons 'Over Evne,' er der dog gjort et Forsøg ..."

Her afslører Larsen en grundlæggende irritation over Munks arbejde med de overordnede magtstrukturer. Larsen ser en disharmoni i Munks leg med den realistiske, til tider humoristiske dialog og så det højtidelige budskab om den stærke tro, og det kan der jo være noget om, men det er jo gjort helt bevidst fra Munks side, og jeg skulle mene at det er en af de ting der gør stykket så virkningsfuldt (for mange). Larsens henvisning til Bjørnson som Munks forbillede opfatter jeg desuden som misvisende i denne sammenhæng. Munk skrev jo netop sit stykke som en slags modreaktion på Bjørnsons stykke der netop har den modsatte pointe end Munks stykke, nemlig at vi nu kun har videnskaben og fornuften tilbage - og ikke noget håb om mirakler.

Senere kritiserer J. K. Larsen mødet hos Peter Skrædder som "... en noget vidtløftig folkelig-teologisk Diskussion om Grundvigianisme og Indremission ... men den vedkommer ikke Handlingen ..." (Larsen s. 75). Men jeg skulle dog meget gerne have påvist i min analyse at dette ikke passer. Konfrontationen mellem Peter Skrædder og den gamle Borgen fungerer jo netop som et springbræt mellem kampen i de underliggende magtstrukturer og kampen i de overordnede magtstrukturer, mellem de to familier, de to trosretninger og så kampen mellem den normale, tvivlende tro og Johannes' stærke tro. Den før beskrevne sygeliggørelse af den andens trosretning i diskussionen siger netop noget interessant om magtkampens natur, nemlig at den er meget grundlæggende (mellem familierne), men at den også som en slags parallel peger videre mod den kamp der foregår i de overordnede magtstrukturer. Der foregår helt sikkert et spring mellem andet og tredje akt, og Peter Skrædder ryger ud på sidelinien, men til gengæld får Johannes (den egentlige hovedperson) mere plads.

Ikke overraskende mener Larsen at: "Det svageste ved hele Stykket er dets Afslutning. Hvordan skal han komme ned paa Jorden igen fra den højtidelige Genopvækkelses svimlende Højde?" (Larsen s. 76). Her peger Larsen på det ualmindelige, delvise brud der foregår mellem de overordnede magtstrukturer til sidst i stykket som et dramatisk problem, men som han en del

senere selv skriver:

"Det kan kan nemlig ogsaa være ... et Forsøg paa religiøs Suggestion overfor Publikum ... de synes ikke længere, at det er en Teaterforestilling, men en hellig Handling de overværer; de godkender, hvad Forfatteren vil, at de skal godkende; de ... gaar tavse fra Teatret som fra en Kirke" (Larsen s. 84).

Her rammer J. K. Larsen endelig sagens kerne, nemlig at 'Ordet' også er "kristelig Forkyndelse" (s. 85), Munk gør teateret til en kirke for sin egen tro, og det er jo unægtelig irriterende, hvis man som menig teatergænger ikke ønsker at blive påvirket på sin tro. Det er nok også almenvellet som sådan Larsen bekymrer sig om. Som han noterer til slut: "Stykkets Succes var kolossal: det opførtes for fuldt Hus Maaneder igennem, baade herhjemme og i Nabolandene, og det udkom i Bogform i elleve Oplag i Løbet af 3-4 Maaneder." Man skulle ellers mene det var imponerende at en præst kunne få så stor succes med et kristeligt budskab i et teater, men det er jo ikke et litterært argument, og tiden var unægtelig en anden dengang i 30'erne. Det er dog værd at bemærke at stykket igen bliver opført jævnlige efter alle disse år. Og Munks "leg" med genren, det jordnære sprog i udsigelsen og de alvorlige emner, de dramatiske spring i forløbet, det store tematiske brud til slut og dets tætte forbindelse med en større, almen diskurs, nemlig den kristne tro i det moderne samfund, alt det har vist sig fortsat at have en vis gennemslagskraft, dog nok med en anden vægtning. Man kunne nu for eksempel forestille sig en større effekt, hvis slutscenen foregik på et moderne hospital. Her ville miraklet stråle på en helt anden måde, og det moderne, lægevidenskabelige maskineri ville for en stund blive gjort til skamme ganske demonstrativt. Men det ville alligevel nok ikke være helt i Munks ånd, han har jo som før beskrevet ganske bevidst valgt en åben slutning, hvor der er plads til tvivl og skepsis, men hvor han også tillader sig at pege på troen ganske indtrængende.

I en nyere analyse fra 2004 afslører litteraturforskeren Erik Skyum-Nielsen også en væsentlig irritation over Munks religiøse formål med stykket. 'Ordet - En flertydig metafor' indeholder først en række tankevækkende iagttagelser. Skyum-Nielsen betegner f.eks. springet mellem anden og tredje akt som: "Nu er folkekomedien slut, skæbnedramaet kan begynde, underet står for døren" (Skyum-Nielsen s. 79). Og det kan der jo være noget om, selvom det virker en kende forsimplet. En tilsvarende iagttagelse lyder: "Publikum holdes konstant i pendulfart mellem humor og alvor, og i elevatortransport mellem himmel og jord" (s. 84). Her peger Skyum-Nielsen ligeledes på Munks sideløbende arbejde med humoren og Alvoren, og han hentyder vel også til hvor let det kan gå galt i praksis på scenen.

Interessant nok bliver Skyum-Nielsen mindst lige så kritisk som J. K. Larsen var 60 år tidligere når det gælder stykkets religiøse kerne:

"For hvad er det, der sker, da Inger, som var død, bliver levende? Jo, fjender forsones trods betydelig forskel mht. livssyn og bruttoindkomst! To unge elskende får hinanden!

Generationerne står samlet i og om en stor fælles følelse! Og en sindssyg bliver pludselig rask!" (Skyum-Nielsen s. 85).

Irritationen hos Skyum-Nielsen har her taget helt over. Alle de nævnte hændelser skete jo netop før Ingers genoplivning, ikke efter, og derfor skete de heller ikke som følge af hendes genoplivning, men for Peter Skrædders vedkommende som et sonoffer pga. netop hendes død, og mht. Johannes' helbredelse også som en følge af netop hendes død (og med den en geoplevelse af hans gamle traume). Desuden blev Johannes ikke helt så pludselig rask, det tog omkring fem dage, mere eller mindre som forudsagt af den rationelt tænkende læge. De gentagende udråbstegn må her tolkes som en forhånelse af Munks dramatiske evner, men de falder med disse eksemplers fejlagtighed lige tilbage til Skyum-Nielsen!

Efterfølgende kommer Skyum-Nielsen dog med endnu en interessant pointe:

"Hans spil er ikke et digt, der kalder på symbolsk interpretation, og ikke en fortælling, hvor opstandelsen kunne stå som et uudgrundeligt tegn. 'Ordet' er skrevet for scenen, for talens og kroppens kunstart, og sætter derfor andre betingelser for analyse og tolkning" (s. 85).

Her peger Skyum-Nielsen godt nok på analytikerens egen beskaffenhed, men indirekte peger han vel også på stykkets egen dramatiske problematik. En følgende pointe er i hvert fald:

"Hvis man hylder en æstetik, for hvilken ethvert tolkningsåbent kunstværk er et godt kunstværk af netop den grund, må man beundre 'Ordet,' fordi det kommer nær ved relativismens og flertydelighedens ideal. Mener man modsat at et kunstværk skal sætte præcise, oplevelsesmæssigt forpligtende rammer for samtalen om det, er Munks drama et mislykket drama" (s. 89).

Den centrale kritik her knytter sig især til stykkets delvist åbne slutning, hvor Johannes jo kun sejrer halvt (ikke over autoriteterne), og hvor miraklet endda er usikkert. Men jeg mener bestemt der er grænser for hvor åbent stykket er for tolkninger. Det centrale er uden tvivl ønsket om en stærkere tro i den moderne verden, men med det opstår der også et behov for en delvist åben slutning, netop for at gøre stykkets pointe mere spiselig. Skyum-Nielsen har måske delvis ret i at stykket set som et drama i præcise, forpligtende rammer er et mislykket drama, men som sådan virker det nu alligevel ret vellykket. Jeg har i min analyse netop peget på springet imellem anden og tredje akt, og bruddet med den almindelige måde at tænke på i sidste akt. Hensigten med stykket har tilsyneladende været at udnytte "chokket" og den åbne slutning til at presse budskabet om den stærke tro ned over publikum. Brugen af den sindssyge Johannes, der pludselig bliver rask (i hvert fald klar i hovedet), er interessant, ikke mindst fordi omverdenen og publikum forlængst har taget afstand fra ham. Åbner man op for ham i og med han bliver rask, er man måske også mere tilbøjelig til at åbne op for hans budskab, især efter miraklet, hvor han endelig fremstår som en let genkendelig Jesus-figur. Munk prøver således at gøre teateret til kirke, og det er der mange, både troende og ikke-troende, der ikke bryder sig om.

Afslutning

Det har været interessant at se nærmere på 'Ordet' med særlig fokus på sygdommens placering i forhold til magtstrukturerne i stykket. Netop Johannes' sindssyge og Ingers død og genoplivning er afgørende elementer. Johannes' tilstand giver ham i stykket en særlig placering i forhold til de andre personer, og den giver ham også nogle særlige muligheder for kommunikation og påvirkning af både dem og publikum som sådan. Det udnytter stykket til fulde, ligesom også placeringen af Ingers død og senere genoplivning er helt central. Stykkets formål er at påvirke publikum i retning af en stærkere tro på Gud, og til det formål forvandler Kaj Munk nærmest teateret til en kirke, hvor teaterstykket kommer til at fungere som slags kirkelig handling, en forkyndelse. Netop det har været med til at gøre Munk til en både berømt og berygtet dramatiker. Munk prøver at modvirke at bl.a. det opmuntrende, moderne syn på menneskets krop og naturlige dødelighed fortrænger håbet om Guds frelse. Stykket er ikke ude på at ødelægge det beroligende der ligger i lægevidenskabens velsignelser, det prøver blot at pege på at den rationelle videnskab ikke behøver at erstatte den kristne tro, og for at gøre det så kraftfuldt som muligt, går stykket så tæt på menneskets dødelighed som det overhovedet kan, netop for i et intenst øjeblik at pege på frelsen i stedet for logikken, troen i stedet for den anerkendte viden.

Primærlitteratur

Bjørnson, Bjørnstjerne: 'Over Evne I & II' (1893). In: Samlede Værker. Gyldendal 1911. s. 193-294

Munk, Kaj: 'Ordet' (1932). Arnold Busck 1938. s. 7-76

Munk, Kaj: 'Ordet II.' Bindslev 2003. s. 29-124

Strindberg, August. 'Fadren' (1887). In: A. S. Samlade Verk 27. Almqvist & Wiksell 1985. s.11-98

Sekundærlitteratur

Foucault, Michel: 'Klinikkens fødsel' (1963). Hans Reitzel 2000. s. 23-35, 135-145, 257-262

Gemzøe, Anker: 'Tvesyn og tøven i Kaj Munks Ordet' (2007). In: Munkiana 37. s. 4-15

Larsen, J. K: 'Kaj Munk som dramatiker' (1942). H. Hagerup 1941. s. 73-85

Møller, Per Stig: 'Munk' (2000). Gyldendal 2000. s. 53-122, 190-197, 415-450

Skyum-Nielsen, Erik: 'Ordet - en flertydig metafor' (2004). In: Ordet på bordet. Multivers 2004. s. 76-89